

Tarihi Belgelere Göre XVII-XIX. YY. Arasında Kırgızların Askerî Yapısı (Türk ve Moğol Halklarının Askerî Yapısıyla Karşılaştırma)

Döölötbek Saparaliev*

Kırgızlar XVIII–XIX. yüzyılın yarısına kadar merkezi Asya’daki uluslararası arenada önemli rol oynayan bir devlet olduğu kuşkusuzdur. Onlar, ilk önce XVII–XVIII. yüzyılın yarısına kadar Cungar (Kalmak-Batı Moğollar), XVIII. yüzyılın ikinci yarısından XIX. yüzyılın yarısına kadar Kokon Hanlığı’nın, Çin ve Rusya İmparatorluğunun işgallerine karşı vatanlarını korumuşlardır. Aynı zamanda Kırgızlara boylaş olan Kazak halkının Devleti – Улуу жүз (Uluğ jüz), Орто жүз (Orta jüz), Кичүү жүз (Küçük jüz) ile zaman zaman askerî savaşımlardır. Uzun dönem devam eden ve zaman zaman tekrarlanan böyle savaşları araştırmada Kırgız halkının askerî sanatının durumunu ve özelliğini fark etmek mümkün. Onların askerî yapısı, savaşa hazırlıkları, savaş aletleri, kullandıkları savaş taktikleri hakkında genellikle Rus ve Çin arşiv belgelerinden ve yerli Kırgız halkının etnografik kaynaklarından karşılaştırmalı ve birbirini tamamlayan bilgilere ulaşabiliriz.

XVIII. yüzyılın yarısında oluşturulan Rus arşiv kaynaklarına göre Kırgızlar ile Özbekler dışardan gelen yağmacı Kalmaklara karşı birlikte savaştıkları anlatılır, bu iki kardeş halkın birkaç yüzyıllardan beri kaderleş olduğu kuşkusuzdur. Mesela, Rusya’nın Sibirya bölgesinin ofisinden yönetici senatoya 1749 yılı 07 Temmuz’da gönderilmiş raporda Kalmaklar (Cungarlar – Batı Moğollar) göçebe Kırgızların (Burutların) Kokanlı Abd Al-Karim Beğ’in (1734-1747’li yılları yöneten) yönetimi altında olanlar ile birleşerek savaşta yenilmeye başladıkları anlatılmıştır¹.

Asteğmen Podzorov’un 1749 yılı 19 Aralık’ta Sibirya valisi Kinderman’a vermiş olduğu raporunda 1748 yılında Kaşgar’ın önündeki Kırgızların Cungarlar ile yapmış oldukları savaş hakkında yazmıştır. Burada savaşa katılanların vermiş oldukları bilgilere göre Kalmak yöneticisi Yakba’nın yönetmiş olduğu üç yüz asker Kırgızlara karşı savaşımlardır. Kırgızlar Cungar askerlerini hile ile nehir

* Prof. Dr., Bişkek Sosyal Bilimler Üniversitesi, Bişkek /KIRGIZİSTAN, saparaliev@mail.ru

1 Rus Devlet Merkezi Eski Tutanaklar Arşivi (Bundan sonra kısaca: RDMETA). F. 248. Op.113. D.1607. L. 364-365 ob.

köprüsünden geçirmiş, köprüyü imha ederek yollarını kapatıp, düşmanları öldürerek bindikleri atları almışlardır².

Rusya Çarlığı Orenburg bölgesinin ofisinin yargıç yardımcısı P.İ. Rıçkov'un 1762 yılında yayınladığı "Orenburg Bölgesi Üzerine" adlı eserinde "Kırgızların bir kısmı Cungar Hanlığı'nın bir kısmında ise, çoğunluğu onlardan bağımsızdır denilmektedir. Onlar sık sık Cungarlar ile savaşmışlardır. Savaşa otuz bin kadar asker katılırsa bile onların yaşadıkları mekanlarından (yüksek dağlı yerlerde yerleştiklerinden) dolayı Cungarlılar onları yenememişlerdir" demektedir³. Gene bir Rus bilim adamı İ.P. Falk 1774-1775'li yıllardaki Sibiry'a'daki arşivlerde saklanmış olan arşivleri dikkatlice inceleyerek, "Kırgızlar komşularına kıyasla cesaretli olmuşlardır, ancak onlar düşmanlarının zor gücü ile yenilgiye uğramışlardır. Kırgızlar her zaman bağımsız olmuşlardır ve onların hanları olmuştur"⁴ denilen sonuca varmıştır.

1777 yılında ilan edilen "Si yuy ven tsyanlyu" – "Batı bölgesinin tavsiri" denilen Çin kaynağında şöyle bir bilgi vardır: "Kırgızlar fakir, fakat cesaretli, kendi canlarını kurban ederler, savaşta cesurdur. Kazaklar ve Tadjikler (bolurlar – Pamir dağları tarafında yaşayan Fars-İran kökenli bir halk – D.S.) onlardan korkarlar. Sadece onlar değil, Cungar Hanlığı'nın güçlü olduğu döneminde bile Kırgızları yönetimi altına alamamıştır"⁵. Aynı kaynaktan XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Kırgız askerlerinin sayısı 100 bin adam olduğunu anlatılmaktadır⁶.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısına ait "Siyuy çci" ("Batı bölgesinin tavsiri", 3. kitap. 2-3-sayfa) denilen gene bir Çin kaynağında Kırgız askerî güçlerinin oluşum ve asker başçılarının görevleri hakkında anlatılır. "Karşı taraf onların sınırlarını aşarak onları işgal etmeye başlayan zamanda Kırgızlar halkını toplayıp yöneticilerini görevlendirirler. On başı on kişinin, yüzbaşı yüz kişinin asker başçısıdır, miñbek, bin kişinin yöneticisidir. Bir bin başı on yüzlüğü yönetir, bir yüzbaşı on onluğu yönetir, on başının yönetimi altında on savaş askeri vardır. Onların silahlı

- 2 Rusya Omsk Bölgesi Devlet Arşivi (Bundan sonra: ROBDA). F. I. Op. I. D. 20. L. 317; Rusya'nın Dış Siyasi Arşivi (bundan sonra: RDSA). F. Zyunganskie dela. 1749 y. Op. 113/I. D. 2. L. 55.
- 3 Rıçkov, P. Topografia Orenburgskaya, yani Orenburg Bölgesinin detaylı açıklaması, Ç.1. Spb.,1762. S.133.
- 4 Rusya İlimler Akademisi Arşivi. F. 3. On. 35. D. 37. L. 203 ob.
- 5 Biçurin. N.Ya. Opisanie Çungarii i Vostoçnogo Turkestana v drevne i mneşnem sostoyanii. Ç. 1. SPb., 1829. S. 148; Bernştam A. İstoçniki po istorii Kırgızov v XVIII v.// Voprosy istorii. M.,1946. №11-12. S. 127.
- 6 Mokeyev A., Kırgızı na Altae i na Tyan-Şane (Etapı etniçeskoj i poliitiçeskoj istorii kırgızskogo naroda vo vtoroy polovine IX – ser. XVIII vv. Bışkek, 2010. S. 142.

güçlerinin yerleşmesi şöyledir: askerî gücü gözetleyen adam *кара дузган* (*karaduguan*), o askerlerini dizerek yöneticinin emrini bekler. Yeme-içme ve yemleri hazırlama görevini *шанбек* (*şanbek*) üstlenir. Kaçanlar ile zararlı dedikoduları dağıtan, kuralı bozmaya çalışanları *кара казы* (*kara kazı*) ve *бача шабу* (*baça şabu*) denetler. Ordu yöneticisinin görevi askerleri doğru yerleştirmek ve gerektiği durumda emir vermektir. Onu dikkatlice dinleyerek emirlerini yerine getiren *сопунин* (*sopunun*) görevidir. Sopa bu uygurlardaki ofiser çini gibidir. Kırgızların askerî güçlerinin oluşumu bunun gibidir⁷. Kırgızların askerî yapısı veya ordusu (Moğollarda hoşun) yukarıdaki gibi onluk, yüzlük, binlik ve on binlik (tümen) sayılar esasında oluşur, soya göre üç parçadan (on kanat, sol kanat ve borbor) oluştuğu ve bunlar genellikle çoğu göçebe halklarında da karşılaştığı tarih ilminde bellidir⁸.

Kırgızların savaş taktiği hakkında 1582 yılında Türk tarihçisi Seyfi'nin eserinde şöyle yazılmıştır: “Onlar Moğollar ile aynı soydan, padişahu yok, kaşka adlı beyleri vardır, ... boğazlı dağlarda yaşarlar. Herhangi bir padişah askerleri ile savaşa geldiği zaman onlar ailelerini dağlara göç eder, kendileri boğazda beklerler. Ondan sonra düşmanı yok ederler”⁹. Buna benzer bilgileri Rus bilim adamı İvan Andreev 1785 yılında yazmış olduğu eserinde: “Kara kırgızların bölgesi ve sınırı... yüksek ve insanların geçemediği yüksek dağlar ile kuşatılmıştır. Çin Devleti tarafından askerlerin gönderilmesine rağmen onların sınırına girmek zor olduğundan ve genellikle onların cesaretle, cesurca kendi vatanını koruduklarını bildikleri için onlara hiç saldırı yapamadan geri dönerek kendi yöneticilerini Kırgızların hiç bulmak mümkün olmadığını bildirmişlerdir”¹⁰. Çin kaynağı olan “Siyuy çci”ye göre şöyle bir bilgiye ulaşabiliriz: “onlar kendileri için uygun olan yerlere pusu koyar, casusluğa fazla asker göndermezler... Veya hile ile düşmanları dar boğaza kovalayarak, onlar geçtikten sonra avcılıkta kullanmış oldukları saldırı yöntemini kullanarak savaşı başlarlar”¹¹

7 İstoria Kirgizskoy SSR. S drevneyşih vremen do namih dnei.V pyati tomah. C. 1. Frunze, 1984. S. 469-470.

8 Bakınız: Abramzon S.M. Çerty voennoy organizassi i tehniki u kirgizov (po istoriko-etnografiçeskim dannim i materialam eposa “Manas” // Trudy instituta yazıka, literaturı i istorii. Frunze, 1945. Vyp. 1. S. 169; Hudyakov Y.S. Voorujenie eniseyskih kirgizov VI-XII vv. Novosibirsk, 1980. S.140; Moiseev V.A. O voennom dele i voynah Djungarskogo hanstva//İz istorii mejduranodnih otnoşeniy v Tsentralnoy Azii, Alma-Ata, 1991. S. 77-78; Kuşkumbaev A.K. Voennoe delo kazakov v XVII – XVIII vekah. Almaty, 2001. S. 28-29.

9 Bakınız: Bartold V. Oçerk İstorii Semireçia. Frunze: Kirgosizdat, 1943, S. 83.

10 Andreev İ. Opisanie Sredney Ordı kirgiz-kaysakov. Rukopis' 1785g. // Rusya'nın Geografiylik Koomunun arhivi. R. 64. Op.1. D. 14. L.16-17.

11 İstoria Kirgizskoy SSR. S drevneyşih vremen... C. 1. S. 471.

Böyle düşmanı hile ile peşine düşürerek kaçma aracılığı ile pusuya getirme ile savaşmak XVIII – XXI. yüzyıllardaki tarihî kaynaklarda “İskit yöntemi” denilen kavram ile verilmiştir¹². Kazakistanlı tarihçi İ.B. Erofeeva doğru belirlediği gibi “Böyle bir mecazi açıklama İç Avrasya’da çeşitli dönemde yaşayan göçebe toplumunun askerî sanatı olagelmıştır. O eski İskit boylarından (Karadeniz bölgesi İskitleri, Saklar, deniz kenarındaki İskitler ve Sarmatlar) başlayarak XX. yüzyılın başında çeşitli etno kültür grubundaki göçebelerin; şimdiki Moğolların, Volga kıyısındaki Kalmakların, Türkmenlerin, Kazakların ve Kırgızların soyları kullanmıştır”¹³

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Kırgızlar üzerine araştırmalarını yapan akademik V. V. Radlov onların savaşa hazır olma gereksinimlerinden göçebe yerlerinin yerleşimini şöyle açıklar: “Kara Kırgızlar köy köy olup birleşerek yaşamazlar, onlar tüm boy ile nehir kenarlarında boz evlerini sıra ile dikerek, bazen 20 veya ondan daha fazla kilometre kadar uzanmıştır. Bu göçebe şekli hem yerel şartlara, hem halkın askeri yapısına bağlıdır. Boz evlerin bu şekilde yerleşmesi Kara Kırgızlara saldırı yapılmasında veya korunmada askerin kısa zaman içerisinde hazır olmasını sağlar”¹⁴

XVIII. yüzyılın sonunda Kırgızların askeri hazırlıkları hakkında Kazakların hanı Abılay (Abukmansur-1711-1781 yıllar arası yaşamıştır) Orenburg valisi İ. A. Reyensdorpo 1779 yılı 2 Mart’ta yazmış olduğu mektubunda “Çu, Talas nehir kenarlarında yerleşerek Kırgız halkı yaşamıştır. Onları seddi ve tarımcılığı vardır, silahları ise sadece tüfekler ile mızraklar, Ruslar gibi savaş topları yok”¹⁵ diye bildirir. Abılay’ın katibi ise Yagud Usmanov Orenburg valiliğinin kalem odasına 1781 yılı 27 Ocak’ta vermiş olduğu ifadesinde Abılay hanın oğlu Çingis sultan ile boy yöneticisi Dat’ın dediklerine göre “Kırgızlar Kazak ordularına (devletine – D.S.) karşı yapmış oldukları tüm askeri saldırılarında cesaretli ve hızlıdır”¹⁶ demişlerdir.

¹² Bakınız: Çerikbaev E. Ç. O voennom iskusstve kočevnikov Kirgizii// İzvestia Akademii Nauk Kirgizskoi SSR. 1985. № 1. S. 63; Erofeeva İ.B. Fenomen “skifskoy taktiki” vedenia boevih destviy v istorii kazahsko-djungarskih voy: ekologičeskie aspekty iskusstva nomadov // Vklad kočevnikov v razvitii mirovoy tsivilizatsii/Sbornik materialov Mejdunarodnoy naučnoy konferentsii. Almaty 21-23 noyabrya 2007 g. Almaty, 2008. S. 76.

¹³ Erofeeva İ.V. Fenomen “skifskoy taktiki” S. 76.

¹⁴ Radloff W.W. Auz Sibirien. C.1. Leipzig, 1883. S.527.

¹⁵ Rusya Orenburg Bölgesi Devlet Arşivi (bundan sonra: ROBDA). F.3 Op.1. D. 176. L. 213 ob.

¹⁶ ROBDA. F.3 Op.1. D.176. L. 386 ob.

Rusya Çarlığı'nın Omsk bölgesinin valisi S.V. Bronevski'yi temsilen Kaşgarlı'ya gidip gelen elçisi P.A. Bubenov'un 1827 yılı 17 Martında göndermiş olduğu raporunda Kulca'daki Çinli sınır yöneticisinin evinde hizmet eden Uygur'un vermiş olduğu ilginç bir bilgi raslanır. Orada Çin Yönetimi Kırgızların bölgesine Doğu Türkistanlı Uygurların lideri Djangir hodco Sarımsak Uulun tutuklamak için 7000 kişiden oluşan asker kuvvetini göndermiştir. "Ne zaman onlar Atıntaylak'ın (Konu Riskul'un oğulları iki kardeş Atantay ve Taylak hakkında olmaktadır – D.S.) göçeve konağına geldiğinde o Beğ Djangir tarafını destekleyerek asker kuvvetini kovalararak boğaza sıkıştırmıştır. Böyle dar bir yerde hodjonun askerlerinin yarısını geride bırakmıştır. Önde giden grup ise bir zamanlar Kırgızların yardımı ile Çinlilere saldırmıştır. Korunmaya yetişemeyen rakiplerin çoğunluğu üst komutan ile yardımcısını yok ederek, hayatını kurtaran 20 adam bu bilgiyi Kaşgar'a ulaştırılmıştır"¹⁷

Ünlü tarihçi Aleksandr Bernştam'ın araştırmalarına göre "Kırgızlar yer bölgesinin özelliğine çok değer vermiştir. Onlar her bir savaş durumuna göre kendilerine uygun ve aynı zamanda düşman için koşulsuz yeri kullanmaya çalışmıştır. Özellikle bu Tanrı Dağlarındaki bağımsızlığa ulaşmak için yapılan mücadelede net bir şekilde belli olmuştur. Alanlarınının yamaçlı boğazlar ile bölündüğünü onlara güven vermiştir. Her bir boğaz, çay, yamaç Kırgızlara dost, yardımcı olan Tanrı Dağları onlar koruma görevini üstlenmiştir. Yerinin özelliğine göre onu bağımsızlık için mücadele etmede kullanabilme becerisi eskiden beri kullanılan gelen Kırgızların yüce özelliği olagelmıştır"¹⁸. Mesela XVIII. yüzyılın 60'lı yıllarının sonunda Kazakları orta cüzünün Nayman boyunun Sultanı Barak (bazen Kökcal da deniler, tam olarak Kökcarlık) başlayan 4-5 bin askeri Çüy vadisinden saldırıya başlamış Koçkora kadar ulaşmışlardır¹⁹. Kırgızlar habersiz olduğundan geri çekilmek zorunda kalmışlardır. En önemli savaş Koçkor vadisinde Kızart geçidine yakın bir yerde olmuştur. Kırgızların asker kuvvetini yöneten sarıbağış soyundan Esengul Bolot Beğ oğlu olmuştur. Onlar bir taraftan yerin uygun koşullarını kullanarak hile ile Kızart'an esen rüzgarın esintisine gürültü patırtı yaparak Barak'ın askerlerini geri çekilmeye mecbur etmiştir. Sonunda birkaç Kazak asker yöneticileri Aytak,

¹⁷ O zagraniçniy obstoyatelstvah //Pamyatnya knijka Semipaliatinskoy oblasti na 1900 g. Vyp. 5. Semipalatinsk, 1900. S. 105-107.

¹⁸ Bernştam A.N. İz istorii mejdunarodnih i voennih otnoşeniy kirgizskogo naroda//İzvestia Kirgiskogo Fialiála Akademia Nauk SSSR. 1945. Vyp. I. S. 110.

¹⁹ Bakınız: Alimbekov T. Kırgız uruularının çığışı // Kırgız Respublikasının Uluttuk İlimder Akademiasının kol cazmalar fondu (bundan sonra KRUİA KCF) inv. № 364. S. 312.

Arzı, Capek, Kurcular vefat etmiştir, Barak'ın kendisi de Kesentaş'ta yakalanarak hayatını yitirmiştir²⁰.

Kırgız boylarının yöneticilerinden Cantay Karabekov'un (1795-1867 yıllarında yaşamıştır) Rus yöneticilerine 1847 yılın 15 Ekim'de yazmış olduğu mektubunda o Kazak hanı Kenesarı'nın askeri güçlerine galip geldiğini belirterek "onların tekrar 1847 yılında saldırı yaptıkları zaman üç gün tutukladıklarını"²¹ belirtmiştir . Bu hakkında Kazakların Ulu cüzünün Sultanı Kambar Alanov 1847 yılında nisan ayında Rus subayı Nyuhalov'a yazmış olduğu mektubunda aşağıdaki şekilde haber vermiştir. "Kara Kırgızlar sağ ve sol (kağanat) taraftan çok insanlar toplandı, sayısı yaklaşık 100 bin kişi kadar oldu (elbette bu çok abartılı bir sayıdır – D.S.) Kenesarı ile iki üç gün savaştıktan sonra Kara Kırgızlar zaferi kazanmışlardır"²². Kırgız mitlerinde ise bu savaşı 12 güne kadar uzadığını hakkında abartılı bir şekilde anlatılır²³. Böyle bir bilgi gerçekten uzaktan olduğu yukarıda belirtilen arşiv belgeleri göstermektedir. Rusyalı asker yöneticisi tümgeneral Vişnevski Sibirya kolordosunun komutanına 1847 yılında 27 Nisan'da vermiş olduğu raporunda Kırgız ordusunun hareketlerini açıklayarak, "Arman Beğ (yani Ormon Han 1792-1855 yılları yaşamıştır - D.S.) kuvvetleri ile gece yarısında Kenesarıya saldırarak, onu yok ederek, kendisini, kardeşlerini, iki oğlun ve yaklaşık on beş kadar diğer sultanlarını tutuktayıp ölüm cezası vermiştir.— diyerek bildirilmiştir"²⁴. O zamanda Kırgızistan bölgesinde Tokmoka yakın bir May-Döbö dağının eteğinde Kırgız ordu başçısı Ormon Han savaş alanını uygun bir şekilde yararlanarak rakiplerinin yerleştiği suyu farklı yere döndürerek onları zor durumda bırakmıştır. Gündüz görünen oluklarda Kırgız askerlerine yeni güçler katıldığını işaretleyerek onları tekrar tekrar çoğalmış gibi yapmış, gece ise çeşitli yerlere birer askere ateş yaktırtarak ordu sayısının çok olduğunu göstererek Kenesarıyı zor duruma bırakmıştır. Cesaretini kaybeden Kazak ordusunun düzensizliğinden yararlanarak Kırgız Hanı askerî saldırı sonunda zaferi kazanmıştır²⁵.

20 Bakınız: Soltonoyev B. Kızıl kırgız tarihi, C. 1. Bişkek, 1995. S. 165-167.

21 Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi (bundan sonra: KCMDA). F. 374. Op. 1. D. 2920. L. 40.

22 Özbek Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi (bundan sonra: ÖCMDA). F. 715. Op. 1. D.12. L. 154.

23 Bakınız: Soltonoev B. Kızıl kırgız tarihi. C. 2. Bişkek, 1993. S. 8.

24 ÖRBMA. F. 715. Op. 1. D. 12. L. 153; Djamgerçinov B. Oçerk političeskoj istorii XIX veka (pervaya polovina). Frunze, 1966. S. 96; Bekmahanov E. Kazahstan v 20-40-e gody XIX veka. Alma-Ata, 1992. S. 339.

25 Usenbayev. K. Ormon han. Bişkek, 1999. S. 29-33.

1876 yılı 7 Eylül'de Rus Asker başkısı albay Vitgenşteyn'in yöneticilerine yazmış olduğu raporunda Kırgızistan'ın güneyi tarafından Mazar vadisinde savaş hareketlerinin olduğu hakkında şöyle der: "Yaklaşmakta olan Rusyalı orduyu dikkat eden çok atlı göçmenler (Kırgızlar – D.S.) Mazar vadisi ile yukarıya doğru koşturarak gittiler. Ben iki takım askeri yöneterek saldırıya başladım. Fakat bir dik olan dağa yaklaştığımızda taş yamaçların ardından dağlardan göçmenler tüfekten güçlü silah ile vurdular ve hızlı bir şekilde büyük taşları devirdiler. Rakipler Rus askerinin hareketlerine engel olmak için nehir kenarındaki sivri taşın kenarında yatan taşlara saklandılar, taşlar ile vurarak yolumuzu kestiler"²⁶.

Tarihçi Aleksandr Bernştam'a göre Kırgız askerinin çoğunluğunu süvariler oluşturmuştur, fakat eskiden komşu göçebeler gibi asker tekniğinde demir zırhın kullanması ile onları delen ağır, ucu demirden yayın icat edilmesi ile süvari ile yayan zırhlı askerler karışık kullanılmıştır²⁷. Rus bilim adamı Viktor Butanayev'e göre Enisey Kırgızları XVII. yüzyılda askeri hazırlıkları ile Moğol devletleri olan Altın Hanlık ve Cungar Hanlığı'ndan geride kalmamıştır. Askerî yapı olarak Enisey Kırgızları on (doğu) ve sol (batı) olarak birleştirilmiştir. Rusların seddine ve duraklarına saldırı yaparken kalkanları kullandıklarını belirtir. Enisey Kırgızları savaşırken kılıç, mızrakları kullanmışlardır. Yay ile ok onların esas atacak savaş silahı olmuştur²⁸.

XIX. yüzyılın birinci yarısında Kırgızlara has savaş silahları hakkında bazı bilgilerini Bekbulat denilen Kırgızlarda 12 yıl tutuklu (1822-1834 yılları) olan Kazakların Orta cüzünün argın boyunun basantı soyunun 40 yaşar vekili anlatmıştır. O şöyle anlatır: "Onların (Kırgızlar – D.S.) yay ve kılıç silahı olmuştur, mızrakı nadir kullanmaktadırlar. Bizim Kazaklarda tam tersine herbirinde mızrak, kılıç nadir kullanılır, yay ise hemen hiç kullanılmamaktadır"²⁹.

Rusya'nın asker memuru mütercim-tercüman Bardaşev'in XIX. yüzyılın ortasında yazmış olduğu "Yabani dağlı Kırgızlar üzerine" denilen eserinde Kırgızların sağ ve sol denilen parçadan oluştuklarını anlatır. Sağın genel slogamı – Cankoroz,

26 Şabdan Djantaev: Epoha i liçnost. Dokumenti i materialy/Sost. C. Abdıldabek kıızı, D. Kızaeva, D. Saparaliev. Bişkek, 1999. S. 50-51.

27 Bakınız: Abramzon S.M. Çerty voennoy organizatsii i tehnikı kırgızov (po istoriko-etnografiçeskim dannim i materialam eposa "Manas"// Trudy instituta yazıka, literatury i istorii Kirg. FAN SSSR. Frunze, 1945. Vyp. 1. S.170-171.

28 Butanaev V.Y. Gosudarstvo kırgızov na Enisee v drevnetyurkskuyu i mongolskuyu epohi. Bişkek, 2016. S. 226-227.

29 Rusya'nın Geografiahk Koomunun arhivi. Razryad. 75. Op. 1. D.1. L.15 ob.

solun ise – Kunek olduğunu belirtir. Onlar başka kazaklar gibi silahlı olursalar bile diğerlerine göre cesaretli olduğunu belirtir. Kırgızların başçısı manap Ormon Niyazbek uulu parmanacı titulu ve bayrağı vardır. Ateş ile ateş edilebilecek silahlar onlarda çok rastlanır, onları Kokondan alırlar, silahları ise kendileri hazırlarlar der³⁰.

Bu bilgiler Rus memurler Nifantsev ve Boronin'in 1851 yılında yazmış olduklarını telafi etmektedir. Orada “Kırgızların silahlarını aybalta, kılıç, mızrak ve tüfek çeşitleri oluşturduğu anlatılır. Diğer ordulara kıyasla Kara Kırgızlarda Kokondan satın alınmış ot ve ateş edilecek silahlar çoktur. Fakat tüfeğine “turka” denilir, ağzı uzun, kükürt ile ateş edilir. Çelikten yapılan silahların bir kısmını kendileri yaparlar, bir kısmını satın alırlar” denilmiştir³¹.

Ç. Ç. Valihanov'un 1856 yılına ait raporunda “Kırgızlar her zaman iç ve dış savaşlara rağmen Kazaklara nazaran silahları zayıftır, yerkovanı yerine atın kılı ile süslenmiş mızrak, onların sevdikleri genişçe kullandıkları silahlardandır. Uzun saplı aybalta da çok rastlanır. Kılıç ile tüfek nadir raslanır. Kenesarı (Kazak hanı 1847 yılında – D.S.) vefat ettikten sonra Kırgız manaplarının çoğunluğunun evinde değerli süs eşyası olarak turka (kükürt ile atılan tüfek) saklanmaya başlanmıştır”³².

Kırgızların çoğu zamanlar savaştıkları Batı Moğolları (Kalmakların) devleti olan Cungar Hanlığında da asker sanatı gelişmiştir. Özellikle onu Galdan Seren 1727-1745'li yıllarda yönetmiş olduğu dönemde göçebelerin kullanmış oldukları yay, kılıç, mızrak, tüfek, demir sırhlar, el ve dize kapları, başgiysisi on (dört fud) ve küçük topları, havan topu hazırlayarak askerlerine sağlamıştır³³. Bunun dışında savaş atları da demirden hazırlanmış süslü kalkanlar ile sağlanarak süvariye oluşturmuştur³⁴.

30 Bakınız: Svedenia o dikokamennih kirgizah, sobranie tolmaçem Bardaşevim// Rossiannı borborduk mamlekettik askeriy-tarihy arhivi (bundan sonra: RBMATA). Asker-okumuştular fondu. Op.1. D.18551. L. 25.

31 Bakınız: Voronin A., Nifantsev İ. Svedenia o dikokamennih kirgizah//Zapiski imperatorskogo russkogo geograficeskogo obşestva. Kn. 5. PSb,1851. S.150.

32 Valihanov Ç. Zapiski o kirgizah// Sob. Soç. V pyati tomah. C. 2. İzd. 2. Alma-Ata, 1985. S. 37.

33 Bakınız: Zlatkin İ. Y. İstoria Djungarskogo hanstva 1635-1758. Vtoroe izdanie. Moskva, 1983. S. 238-239.

34 Bakınız: Bobrov L. A. Zaşitnoe voorujenie kočevnikov v Tsentralnoi Azii i Yujnoy Sibirii v period pozdnego sredne vekovya//Nasledie drevnih i traditsionnih kul'tur Sredney i Tsentralnoy Azii/ Materiali 40-oy regional'noy arheologo-etnograficeskoy studençeskoj konferentsii. 1-6 fevralya 2000 g. C. 3. Nobosibirsk, 2000. S. 81.

Tarihî mitlerde Kırgızlar karşılaştıkları taraf ile genellikle şartlar belirledikten sonra askerî hareketleri başlatmışlardır. İlk önce iki taraflı ordu başlıları veya özel seçilen bahadırlar karşılarak belirlenen kurallara göre kalkanlı mızrak savaşı, sopa ile dövüşme ve kılıçla vuruşmalar kerney ve dobulbasın eşliğinde yapmışlardır³⁵. Mesela, Kırgız Bahadırı Ömürek Kocotay uulu (sayak boyunun kulcağaç soyundan) Kalmak bahadırları ile (XVIII. yüzyıllarda.) birebir çıkararak zaferi kazandığı halkın hatırında kalmıştır³⁶. 1847 yılında May-Töbödeki Kenesari'nın askerleri ile Kırgızların savaşı sırasında savaş birkaç gün yüze yüz savaş oyunları ile devam etmiştir. Buna Kırgızlar tarafından sayak soyunun kaba boyundan Alibek Bahadır, Sarıbağış boyundan Tölögabil bahadır, abıla soyundan Kodokalça bahadır katılarak zaferi kazanmışlardır³⁷. Bazen böyle yüze yüz savaşlar sonucunda kan dökülecek savaşın olmasına engel olmuşlardır.

Kırgızlar düşmanlarına esir kalanlarını her zaman kurtarmaya çalışmışlardır. Mesela, 1618 yılında Rus elçisi İ. Sabolyev Kalmakların Baatır Tayşı'nın ordusunda kabul sırasında “o boz evde Kazak ordusundan 2 ve Kırgızlardan 5 elçi Kalmaklara esir olanlarını satın almak için geldiklerini anlatır³⁸. Kazak mitlerine göre 1765 yılında Abulfeis Kazak sultanı Kırgızlara savaş çıkararak 100 esir almıştır. Kırgız Beyi Ormonbet 80 Kırgız esirini kurtararak, Kazaklar ile barış içinde yaşamak için anlaşma yaparak kızı Tumar Hanımı Abulfese nikahlamıştır³⁹. 1779 yılında Abılay Kazak Hanı Kırgızistan'a başarılı seferlerinden sonra her bir Kırgız ailesinden bir at vergi olarak esir askerleri için beğ, bay, töböllerden dokuz at, fukuradan bir at alırdı derler Kırgız efsanelerinde⁴⁰.

Kırgızlarda da esirlere böyle durumlara göre davranmışlardır. Mesela, 1652 yılında Cungar Hanlığının kurucusu Baatır-huntaycının miraskarı Onçon han denilen oğlu Kırgızistan o yılları sefere gelmiş, esir olmuş, üç yıl sonunda satın alınarak serbest bırakılmıştır⁴¹.

35 Bakınız: Çorobaev A. Taylak baatır. Frunze, 1959. S. 48-49, 76-80; Attokurov S. Taylak-baatır. Bişkek, 1994. S. 59-60, 70-71; Attokurov S. Kırgızdar XVIII kılmda: Okuu kurah. Bişkek: KAU,2002. S.103-104.

36 Kençiyev C. Babalar beyanı, Bişkek, 2002. S.107.

37 Bakınız: Soltonoev B. Kızıl Kırgız Tarihi. C. 2. Bişkek, 1993. S. 7-8; Usenbayev. K. Ormon han. Bişkek, 1999. S. 69-71.

38 Materialy po istorii russko-mongolskiy otnoşeniy 1607-1635/ Sb. dok. C.1. Moskva, 1959. S. 71.

39 Bakınız: Abışuly İ. Kazak kaumu: Kazakuhısının 2200 cıldık tarihi. Almatı: Cazuşı, 1997.S.190.

40 Bakınız: Soltonoyev B. Kızıl Kırgız Tarihi. C 1, Bişkek, 1995. S. 172.

41 Bakınız: Pozdneev A. K istorii Zyungarskih kalmikov//Posolstvo k Zyungarskomu huntayciji Tsevan Rabtanu kapitana ot artillerii İ. Unkovskogo i putevoy jurnal ego za 1722-1724 gody. Sankt-Peterburg, 1887. S. 241.

Sibirya valisi V. A. Myatlev'in Rusya'nın Senatuna 17 Temmuz 1756 yılında göndermiş olduğu bildirisinde “Cungar devletinin ordosunda tartışma yüzünden onların yöneticisi-Devaçi (1752 yılında han ilan edilmiştir - D. S.) Kırgızlara giderek, onlar onu tutuklayıp oğlu ile birlikte bağlayarak Pekin'e Bogdo hana göndermişlerdir”⁴². Bu bilgi Çin kaynaklarına tasdik edilir⁴³. Yaklaşık olarak XVIII.yüzyılın ortasında sultan görevinde iken Abılay han (1711-1781 yıllarında) 17 vatandaşı ile Kırgızlar tarafından yakalanarak üç ay geçtikten sonra Kırgız Hanı Cayıl'ın emri ile serbest bırakılmıştır⁴⁴. 1784 yılında güzünde Kazakların Orta cüzünün Hanı Vali Abılay uulunun küçük kardeşi Tıs sultan 300 askeri ile Kırgızistan'a sefere gelmiş, tutuklanarak satılıp serbest bırakılmıştır⁴⁵. Böyle bir olaya 1785 yılında barantaya getirmişler, onun kardeşleri Çıngıs ile Kasım sultanlar yakalanmışlardır. Esir olan Kasım sultanı (Kenesarı hanının babası-1802-1847 yıllarında yaşamıştır), Kırgızlar para isteden serbest bırakarak barış anlaşması yapmışlardır⁴⁶. 1847 yılında Abılay'ın torunu Kenesarı Kırgızistan'a sefere geldiğinde Rus Kazağı Dmitriy Devyatov'un verdiği bilgiye göre onunla birlikte onun kardeşi Nauruzbay, Hudaymende, Ercan-Sarcan'ın oğulları yakalanarak ölüm cezasına çarptırılmıştır⁴⁷. Kazak tarihçisi E. Bekmahanov'a göre “esir olanların sayısı bine yakındı”⁴⁸. O zamandaki koşullara göre çoğunluğu serbest bırakılmıştır, onların arasında Çımır-Bayzak, Kudayberge ve diğerlerdi de vardı. 1848 yılında Kenesarı'nın kız kardeşi Bupay hanım Kırgızlarda esir olan vatandaşlarını serbest bırakarak, silahları ile birlikte Kazakistan'a göndermesini işini düzenlemiştir⁴⁹.

Tarihî kaynaklara göre göçmenler arasında düşmanların anlaşmaya ile ilişkiyi sonlandırmıyorlar. Onun yerine getirilmesinde emin olmak için emanet ile değiş

42 Bantuş-Kamenskiy N.N. Diplomatıçeskoe sobranie del mejdu Rossiyskim i Kitayskim gosodarstvami s 1619 po 1792 god. *Kazan', 1882. S. 267.*

43 Hanzu cazmalarındağı kırgızlar. (Çin Yazıtlarında Kırgızlar). Şıncan Sosyal İlimler Akademisi tarafından oluşturulmuştur. Şıncan El basması. Ürümcü, 2004. S. 402-458.

44 Bakınız: Vahlihanov Ç. Ablay // *Sobr. Soç. V Pyati tomah. C. 4. Alma-Ata, 1985. S.13; Attokurov S. Kırgızdar XVIII kılmda. Bıшкеk, 2002. S. 87.*

45 Bakınız: Andreev İ. Opisanie Sredney ordı kirgiz-kaysakov...//*Novie ejemesyaçnie soçinenia. SPb,1795. Ç. CXVI. S. 84.*

46 RTSA. F. Kırgiz kaysatskie dela. 1791gr, Op. 122/3, D. 1, L.40 ; Saparaliev D. Vzaimootnoşenia kirgizskogo naroda s russkimi i sosednimi narodami v XVIII v. Bıшкеk, 1995. S.121.

47 RBMATA. F.38, Op. 8. D. 20. L.11.

48 Bakınız: Bekmahanov E. Kazakstan v 20—40-e gody XIX veka. S. 339.

49 Soltonoyev B. Kızıl Kırgız Tarihi. C. 2. Bıшкеk, 1993. S. 13.

tokuşlar yapılmıştır. Genellikle zaferi kazanan tarafın kararına göre galip olanlardan soy başçılarının genç oğullarını kendi bölgelerine belirli bir süreye kadar yakalayarak getirmişlerdir. Mesela 1765 yılında Kazak Abılay Sultan Talas vadisindeki Kırgızların Kıtay soyuna sefere giderek onun başçısı Karaboto beyi kendi oğlunu ile birlikte dokuz kişiyi ailesi ile götürmüştür⁵⁰. Bir yıl sonra onlar kendi vatanına gönderilmiştir. 1774 yılında Abılay han Çüylü Kırgızların çoğunluğunu esir altına alarak esir beylerin çocuklarının bir kaçı Solto boyunun vekili Camarsart'ın Tülööberdi başında olmak üzere Kökçetoo'ya götürmüşlerdir⁵¹.

1862 yılın 20 Temmuzunda Rus subayı Protsenko'nun bildirisinde söz konusu yılı 19 Haziranda Narın tarafta İki-Çat denilen yerde Ümetaalı Ormon uulunun başkanlığına yaklaşık 30 bin (arşiv belgelerinde bu bilgi abartılarak yazılmış - D. S.) Kırgız askerleri, yiyecek-içecekleri, silahlarını taşırken teğmen Zubarev'in yöneticiliğinde 30 Rus askerini kuşatarak imha etmek istedikleri anlatılır. Bu savaşta Kırgızların silahlarının tüfek, mızrak, aybalta ve çeşitli aletler olduğunu, bazılarının zırhlı atlı asker olduğunu, iki bayrağın sallandığını zurna ile davul eşliğinde sloganı (sloganı - D.S.) söyleyerek 18 defa hücum yapmış fakat başarısız olup, yakalananlara yardım etmek istediklerinde geri çekilmeye mecbur kalmışlardır der⁵².

O zamanlar her bir soy başçısının özel bayraklarınının olduğu Kırgız efsanelerinde anlatılır, fakat onların özellikleri ve rengi hakkında bilgiler hemen hemen yoktur. 1916 yılında millî istiklal ayaklanmasının katılımcısı 1880 doğumlu Soltonbekov İrsaalı'nın dediklerine göre Sayak boyunun Kurmankoco soyunun başçısı Medet datkanını bayrağı sarı ipekten, yukarı tarafında ayın resmi vardı, bayrağa "Euzu billahi mine'ş-şeytanirracim bismillahirrahmanirrahim, Atatürk yardım et denilen Arapça yazı vardı. O bayrağın miraskâri medetin nesli olan Bişkek şehrinin sakini Profesör Asanbek Şerşenaliyev'in vermiş olduğu bilgiye göre onun boyutu dörtgen şekilde, açık kahverengi yüksekliği 1 metre 30 cm, genişliği 50 cm. Dine karşı zulümden şüphe edildiğinden bazı yerleri makas ile kesilmiştir. Galiba yukarıda söz edilen ayın resmî ve Kuran'dan alınmış olan kelimeler ile atalarımıza ait arapça yazının yeri. Bayrağın iki taraından iki yakın kuyruğu ipele ağaca bağlamak için uygun yapılmıştır⁵³.

50 RTDA F. Kirgiz-kaysatskie dela. 1762-1775. Op.122/2. D. 14. L.263, 269.

51 Rusya'nın Orenburg Bölgesi Devlet Arşivi, F.1. Op.1. D. 176. L.112-112ob, 117ob.

52 ÖRBMA. F.İ. 75. Op. 1. D. 26a. L. 25-31.

53 Kençiyev C. Medet Datka. Bişkek, 1996. S. 64-65.

Araştırmacı K. Usenbayev'a göre 1916 millî istiklal ayaklanmasının başında duranlar çeşitli renkte 24 bayrak ile çıkmışlardır. Şamşı bölgesinin sarıbağış soyunun Kırgızları beyaz renkte bayrak, Temirbolot Bölgesinin temsilcileri (Sarıbağış soyu) mavi renkte beyaz lekeli yelek, Bölökbay bölgesi (aslında solto soyu) – sarı şeritleri var beyaz bayrak, Abayda bölgesinde (sarıbağış soyu) Kanat Abıke uulunun bayrağı kırmızı olmuştur⁵⁴.

Tarihçi V. Y. Galitskiy'in bilgisinde yaklaşık olarak 1853-1860 yıllarında Bişkek kalesi başkanı Atabek görünümüne göre Güneyli Kırgız, çünkü o Boz Evde yaşamayı severdi, hükümet sembolü olan üç kırmızı bayrağı ve ay baltası (ay şeklinde olan balta) vardı. Yardımcı olarak Kokondan gelen (özbek) Alişer diyen lider bayrağının rengi beyazdı⁵⁵. Ferganalı tarihçi Niyaz Muhammed Hokondi'yin ve Ç. Valihanov'a göre beyaz bayrak (ak-yalav) Kokon hanın hükümet sembolüydü⁵⁶. Kazak etnografik kaynaklarında XVII. yüzyılın başlamasında kazak memleketini yöneten Esim hanın (1558–1628 yıllarında yaşamıştır.) bayrağının rengi kırmızıysa, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında onları yöneten Abılay hanın bayrağının rengi beyazdı⁵⁷.

Rus bilim adamı S. E. Dmitriev'e göre Şabdan Jantay uulunun (Sarbağış soyu, Tinay bıy) bayrağı beyaz-kırmızı renkte olup, en alt kısmında yakın kuyruğu bağlanmış⁵⁸.

Pişpek şehri valisi A. Talizin XIX. yüzyıl sonunda bazı zenginlerin eline geçmiş asker zaferlerini hatırlamak için silahlar bugüne kadar saklandığını belirtmiştir. O silahlar mifer, zırh, dizlik, kılıç, yay, ok, oklar koyulan çanta (saadak), kalkandan oluşur⁵⁹.

54 Bakınız: Usenbaev K. Vosstanie 1916 goda v Kirgizii. Frunze, 1967. S. 205. Respublika Kazakstanın Borborduk Mamlektetik Arhivi (Bundan sonra: RKBMA). F. 76. Op. 1. D. 565. L.14; 1916 – cılkı Kirgizstandağı kötörülüş/Kotorgon T. Abdıldabekov, Tüzgön P. Kazıbaev. Bişkek, 1996. S. 284, 293.

55 Bakınız: Galitskiy V. İstoria goroda Pişpek, Frunze, 1980. S. 28.

56 Bakınız: Beyşembiev T. “Tarih-i Şahrui” kak istoričeskiy istočnik. Alma-Ata, 1987. S. 69, 96; Valihanov Ç. O Kokanskom posolstve// Sobr. Soç. C. 3. Alma-Ata, 1985. S. 308.

57 Bakınız: Atugaev N. Kazahskoe hanstvo v potoke istorii. Oçerki. Almatı, 2015. S. 125.

58 Dmirtiev S. E. Bayga u karakirgizov po sluçayu smerti manapa Şabdana Djantaeva v Pişpeksom ueзде. Çıtano na zasedanii Imperatorskom Russkom geografičeskom obşestve po otdelenii etnografii 18 yanvary 1913g.//Rossia geografia koomunun arhivi. Razryad 75. Op.1. D.1. L.3.

59 Bakınız: Talzin A. Pişpekskiy uezd// Pamyatnaya knijka Semireçenskogo oblastnogo statističeskogo komiteta na 1898 g. Vyp. 2. Verniy, 1898. S. 28.

Söz konusu dönemdeki Kırgızların silahları hakkında arkeolojik materyaller az olmasına rağmen, uzmanların yazılarında bu mesele yansımaktadır. Y. S. Hudyakov'a göre Avrasya bölgesinde göçebeler yaşayan (Kırgızların toprakları da bulunan) yerlerde bireysel askerleri koruyacak aletler kompleksinin içinden demirden yapılan tuulgalar önemli bir rol oynamıştır. Mesafeden, yakından ve kol ile tutulan savaşlarda kafayı koruyacak giysilerin kullanılması askerleri düşmanlardan korumuştur. Böyle demir miferler her asker için değerli olup, asker onu korurdu. Orta çağlarda göçebelerin mezarlarından demir miğferler az sayıda bulunur. Orta Asya tarihî ve kültürel bölgesindeki günümüzde belli göçebelerin miğferlerinin çoğu ilgililer tarafından tesadüfen bulunan bulgular arasındadır. Onlar yerel analistçilerin yardımı ile müzeleri zenginleştirdi. Bunların büyük çoğunluğu orta dönemlere aittir.

Orta Asya göçbelerinin savaşta koruyucu silahları araştırma meselesinde ilgilendiren ürünlerin biri olarak Kırgız Cumhuriyeti Devlet Tarih Müzesi'nde saklanmıştır. O miğfer Ş. B. Aytkulov Çüy bölgesinin Kant ilçesine ait İçke-Suu adlı yerde Ak-Köl yüksek dağlı yayladan bulunmuş olup, söz konusu müzeye verilmiştir. O, arıtılmış demirden yapılmıştır ve üstü yuvarlak görünüme sahiptir. Aşağı kısmı çıkarılabilecek yassı halkalar ile çevrilerak tepesine çatıya dövülerek birleştirilmiştir. Halkanın yukarı kısmında beş, aşağı kısmında on altı yer almaktadır. Halkanın önünde kısa beşgeni oluşturan kırgakça sabitlenmiştir. Kırgakçanın kenarları çok büyük olmayan tümseklerle süslenmiştir. Kaskın üstü sekizgen olup üç yarı dairesel höyük içine konulmuştur. Onun üstünün etrafı kalp ve haç biçimindeki delik desenlerle dekore edilmiştir. Kaskın tepesinde altı yüzlü çizim şeklinde halka vardır ve onun tepesine bayrak veya püskül takılacak borucuk yerleştirilmiştir. Püskül takılacak borucukla birlikte kaskın yüksekliği 16 cm, onun yuvarlak tepesinin aşağı tarafındaki kenarının çapı 21 cm, kırgakçanın uzunluğu 5 cm ve genişliği 11 cm. Ak-Göllü kask, savunma işlevinin yanı sıra güzellik işlevini taşımaktadır⁶⁰.

Tipolojik ve yapısal özellikleri buna yakın olan kasklar, gelişmiş ve geç orta çağlardaki Orta Asya göçbelerine özgüdür. Üst tarafı incelerak küresel biçim kazanmış, dört veya altı kelepçelerle sabitlenmiş ve geniş halkalı, plyumaj için borucuğu var kasklar, gelişmiş orta çağlardaki Kırgızlar ile Kidanlara özgüdür⁶¹.

60 Bakınız: Hudyakov Y., Tabaldiyev K., Soltonoyev O. Jelezny şlem kirgızskogo voına epohi pozdnego srednekovya iz Ak-Kelya// Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi. Bişkek, 2004. №9. S. 235-236.

61 Hudyakov Y. Voorujenie Eniseyskih kirgızov VI – XII vv. Novosibirsk, 1980. S. 129.

Y. S. Hudyakov, K. Ş. Tabaldiyev ve O. Soltobayev'e göre Ak-Göl kaskı, geç orta çağlara ait savunma aracıdır. Böyle kasklar, Kırgızların "Manas" destanında o zamana uygun olan savunma aracı olarak ifade edilir⁶². Sonrasında bile Tien-Shan Kırgızlarının askerleri Orta Asya askerlerinin geleneklerini devam ettirerek böyle kaskları başlarını koruyucu savunma aracı olarak kullanmaya devam etmişlerdir. Kırgız Devlet Tarih Müzesinde uzmanlar tarafından XVI-XVIII. yüzyıllara ait olduğu belirlenen birkaç kılıç ve demir zırh giysiler saklıdır. Kırgızlarda asker şehit olduğu zaman "öbür dünyada" silahsız kalmasın diye silahlarıyla beraber gömme aynı korunmuştur. Halk edebiyatı koleksiyoncusu A.Çorobaev'a göre (on sekizinci yüzyılın sonuna ait) S. M. Abramzon böyle bir örnek vermiştir: "Biribiri ile mücadelede bulunan Kırgız askerleri Kempir Bala ile Çomoy kahraman'ın vücudu yan yana koyulmuştur. Eğer ikisi uzlaşamazlarsa "öbür dünyada" da savaşmada yardımcı olacak diye Çomoy kahraman'ı mızrağı ile beraber gömmüşlerdir. Her iki mezar şu anda Ak-Talaa semtinde yer almaktadır"⁶³.

Bilge bir yaşlı adamın dediklerine göre askerleri silahları beraberinde gömme geleneği sadece askeri liderler şehit olduğu zaman uygulanmıştır. Onlara onluk, ellilik, yüzlük ve binlik asker liderleri, diğer bir ifade ile ünlü kahramanlar dahil olmaktadır.

Böylece Rus, Çin belgesel kaynakları ve Kırgız efsane materyallerine göre XVIII-XIX.yüzyıllarda Kırgız askerî sanatı komşu göçebe halklarından farklılık göstermeyip, genel benzer unsurları taşımaktadır. Kırgızların askeri sanatı o zamanın şartlarına cevap verebilecek derecede olmuştur ve askerler özel cesaretiyle, yüksek düzey askerî yeteneğiyle Kırgızistan'ın siyasi bağımsızlığı için mücadele etmişlerdir.

62 Bakınız: Hudyakov Y. Voorujenije kirgizskogo voına v pozdnem srednevekov'e (K voprosu o vozmojnosti identifikatsii nekotorih realiy iz eposa "Manas" //Epos "Manas" i epiçeskoe nasledie narodov mira. Bişkek, 1995. S. 8.

63 Abramzon S. M. O nekotorih tipah porgrevalnih soorujeniy u kirgizov//Kratkie soobşeniya İnstituta Arheologii AN SSSR. Vip. 66. Moskova, 1951. S.116.